

Akvilė Sadauskienė – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos ir antropologijos skyriaus etnologijos krypties doktorantė, tradicinės kultūros edukatorė, sumanymo „Pasakos augimui. Asmenybės ugdymo užsiėmimai“ idėjos bei programų autorė ir vedėja
Moksliniai interesai: kultūros paveldas, etniškumas, folkloras ir mitologija

El. paštas: akvile.sadauskiene@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8902-8801>

Akvilė Sadauskienė – PhD student in Ethnology at the Ethnology and Anthropology Department of the Lithuanian Institute of History, educator of traditional culture, author of the project „Fairytale for growth. Personality Development Classes“ author and leader of the programmes

Research interests: cultural heritage, ethnicity, folklore and mythology

E-mail: akvile.sadauskiene@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8902-8801>

Akvilė Sadauskienė

Lietuvos istorijos institutas

(NE)EGZISTUOJANTI TRIKSTERYSTĖ, VEŠANTI SUKTYBĖ, KLASTA IR PINKLĖS: TRIKSTERIO BRUOŽŲ PAIEŠKOS TRADICINĖJE LIETUVIŲ KULTŪROJE

Anotacija

Straipsnyje dairomasi triksterio fenomeno apraiškų lietuvių sakytinėje tautosakoje ir liaudies papročiuose, mėginant iširti, ar esti lietuviškos triksterystės bruožų liaudies kultūroje ir kokiais vardais jie galėtų būti įvardijami. Vakaruose kultūros tyrinėtojams gerai žinomo vaizdinio paieška „savo“ kultūroje atveria galimybes platesnei tradicinės kultūros analizei ir supratimui. Tyrimas atskleidžia gausų įvairių destruktivių, šėliojančių, pokštujančių ar net kenkiančių figūrų sėkmėse ir pasakose, kalendorinių švenčių bei darbo papročiuose, neleidžiančių triksteriu įvardyti kurios nors vienos, tad konstatuotinas triksterio fenomeno daugiaveidiškumas. Triksterio apraiškų tyrinėjimai mūsų kultūroje ateityje galėtų apimti išsamesnius už persirengėlių kaukės ar pasakos bei sėkmės teksto esančio žmogaus, lietuvių, tautinės tapatybės apmąstymus.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: triksteris, triksterystė, suktybė, klasta, pinklės, tautosaka, pasakos, sėkmės, liaudies papročiai, Dievas, velnias, aitvaras, kaukas.

Abstract

The article searches for manifestations of the trickster phenomenon in Lithuanian folklore and folk customs, trying to investigate whether Lithuanian trickster traits are observed in folk culture, and what names they could be given. The search for an image that is well known to cultural researchers in the West in ‘one’s own’ Lithuanian culture opens up opportunities for a broader analysis and

understanding of traditional culture. The study reveals a wide variety of destructive, mischievous, joking or even harmful figures in folk tales and stories, calendar feasts and work customs, which do not allow for naming a single one as a trickster, and thus the multifaceted nature of the trickster phenomenon is established. Future research into manifestations of the trickster in our culture could include a deeper reflection on the Lithuanian national identity behind the masks of the dressers, or the text of the folk tale and the story.

KEY WORDS: trickster, tricksterism, trickery, deceit, entrapment, folklore, folk tales, stories, folk customs, God, devil, *aitvaras*, *kaukas*.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v32i0.2685>

Įvadas

Triksterio tema nėra nauja. Antropologijoje ji siejama su Paulio Radino vardu, 1912 m. aprašiusiu Vinebeigo indėnų genties atstovą Vakdžunkagą, pasaulio kūrėją¹. Triksterio reiškinį tiria etnologai (Anglickienė 2006, Skabeikytė-Kazlauskienė 2008,), mitologai (Greimas 1990), filosofai (Grādinaru 2012, Mažeikis 2014, 2018), literatūrologai (Laurušaitė 2011) ir kt. Tuo tarpu Valstybinė lietuvių kalbos komisija tokio žodžio vartojimui nepritaria, iš anglų kalbos žodį „trickster“ versti siūlo „atsižvelgiant į kontekstą – *apgavikas, sukčius, pašaipūnas, gudrutis* ar pan.“, o „*triksterystės*“ vietoje pataria „vartoti žodžius *suktybė, klasta, pinklės* ar pan.“²

Žvelgiant etnologo žvilgsniu, kyla klausimas, kas yra žinoma apie triksterį lietuvių tradicinėje kultūroje? Ar jis ten išvis matomas? Kokiomis figūromis, bruožais jis apsireiškia? Kaip triksterystė, kitaip tariant, suktybė, klasta, apgaulė, dera su „kuklaus“, nedrįsusio kirsti medžio, kad neišgąsdintų jame glūdinčių dievybių (Vėlius 1983, 116), lietuvio tapatybe. Kokiais vardais tai vadinama? O gal mūsų kultūros ištakose, liaudies mintyje ir elgesyje, t. y. žodinėje tradicijoje ir darbo, švenčių, šeimos ritualuose, viskas tik labai gražu, suprantama, rimta ir teisinga? Į šiuos klausimus tikimasi atsakyti aptariant triksterystės fenomeną tarpdisciplininėje mokslų erdvėje ir mėginant ieškoti triksterio charakterio atspindžių lietuvių sakininės tautosakos kūriniuose bei liaudies papročiuose.

Tyrimų tikslas ir uždaviniai – apžvelgti ir nustatyti, ar tradicinėje lietuvių kultūroje pasireiškia triksterystės požymiai ir su kokiomis žinomomis figūromis, vaizdiniais ar veiksmais jie gali būti siejami. Tikslui pasiekti formuluojami šie

¹ Vakdžunkagos nuotykį su dreve ir savo lyties organu, sugrauztu burunduko, bet Vakdžunkagos paverstu bulvėmis, ropėmis, pupelėmis ir kt., vaizdingai lietuviškai aprašo Gintautas Mažeikis (Mažeikis 2014, Triksteris: besijuokiantis, ekstatiškas kūrybinis griovėjas. Analitinės antropologijos žvilgsnis. *Inter-studia humanitatis* 16, 11. Prieiga internetu [žiūrėta 2023 01 30]: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2014~1472716585831/datas-treams/DS.002.0.01.ARTIC/content>

² VLKK atsakymas į autorės užklausą (Kaip teisingai vartoti triksterio sąvoką?) svetainėje: <https://vlkk.lt/konsultacijos>, 2023-02-01.

uždaviniai: 1. Remiantis tarpdalykiniu požiūriu atskleisti triksterio fenomeno bruožus; 2. Apžvelgti tradicinėje lietuvių kultūroje, tautosakoje ir kalendorinių švenčių tradicijose bei darbo papročiuose triksterio požymius atitinkančius reiškinius; 3. Išplėsti tradicinės kultūros supratimą ir atverti galimybes platesnei jos analizei ieškant kitų kultūrų ženklų „savoje“ kultūroje; 4. Paskatinti diskursą apie lietuvių tapatybę triksterio fenomeno apraiškų kontekste.

Objektas – triksterio bruožai ir apraiškos tradicinėje lietuvių kultūroje.

Tyrimo naujumas ir aktualumas. Vakarų tyrinėtojų kultūros studijose triksterio vardas yra gerai žinomas. Amerikiečių lyginamosios mitologijos ir lyginamosios religijotyros specialistas, literatūrologas Josephas Campbellas, analizuodamas sakinį pasaulio sukūrimo palikimą, netgi teigia, kad „daugelis pasakojimų, kurie į rinkinius buvo įtraukti priskyrus juos pradžios sakmių kategorijai, tikrai buvo laikomi labiau liaudies pasakomis nei „pradžios knygomis“. Toks žaismingas mitologizavimas bendras visoms civilizacijoms. <...> Labai dažnai mituose ir liaudies pasakose pasirodo veikėjas juokdarys, kuris visada veikia prieš gerąnorių kūrėją. Tokio veikėjo buvimu aiškinamos šio pasaulio negandos ir vargai“ (Campbell 2021, 323). Ir nors autoriaus teiginiuose 2008 m. knygos lietuviškame vertime triksterio vardas nenuskamba, bet tame pačiame skyriuje apibūdinamas veikėjas, kurio „visuotinai paplitusi detalė – blogiui atstovaujantiems priešininkui tenka juokdario vaidmuo“ (Campbell 2021, 325), o kitame puslapyje šias mokslininko mintis iliustruoja 54 paveiksle jorubų triksterio Edšu skulptūrą vaizduojanti fotografija. Skyriaus pabaigoje vardijami kitose kultūrose triksterio figūromis paprastai laikomi personažai – „kojotas iš Amerikos lygumų. Lapinas Reinikis – šio veikėjo europietiškas išikūnijimas“ (Campbell 2021, 327). Tuo tarpu mūsų tradicinės kultūros tyrimuose triksterio vardas minimas tik fragmentiškai, todėl šiuo darbu siekiama išplėsti triksterio reiškinio tyrimus tradicinėje lietuvių kultūroje.

Metodai: aprašomasis, lyginamasis, aiškinamasis.

Suktybė, klasta ir pinklės sakininėje lietuvių tradicijoje

Triksterio sąvoka

Kas yra triksteris? Kokiais bruožais pasižymi ši – kas – figūra, archetipas, charakteris, personažas, reiškinys? Anot Ioano-Alexandro Grądinaru, „triksteris yra labai sudėtingas mitologinis personažas, apibūdinamas ir kaip piktavališkas, kvailas, gudrus, klounas, ir kaip protingas didvyris ar gelbėtojas“ (Grądinaru 2012, 85). Literatūrologė Laura Laurušaitė, tyrinėdama triksterio figūrą latvių išėivijos romanuose, triksterį įvardija „ribine būtybe, juokdariu, apgaviku, šaipūnu, fol-

kloriniu herojumi ir tabu laužytoju“ (Laurušaitė 2011, 118). Taigi triksteris yra mitologinis, folklorinis herojus. Gintautas Mažeikis, remdamasis struktūrine antropologija ir mitotyra, triksterį apibrėžia kaip „šėliojantį, bestiarišką-viržmogišką herojų, savo iniciatyva užtikrinantį kultūrinės, psichologinės, politinės transformacijas, įkvėptą kūrybinį naikintoją“ (Mažeikis 2014, 7). Laurušaitė taip pat supažindina su Jeanne Rosier Smith, amerikiečių etninės literatūros tyrinėtoja, kuri aptariamą „herojų“ apibūdina kaip „išlikimo simbolį <...> ir naujų pasaulių kūrėją, pabrėžia jo liminalią, pereinamąją būseną, kuri yra visų kultūrų mitų šaltinis“ (Laurušaitė 2011, 119). Itin pabrėžiamas triksterio ribiškumas, tariant jį apsigyvenantį ant ribos, kryžkelėse ir tarpiniuose pasauliuose, esantį sykiu ir archajiškiausia, ir naujausia pasaulio būtybe (ten pat.). Toks triksterio paveikslas šiuos personažus priartina prie žinomų chtoninių būtybių vaizdinio tradicinėje liaudies sampratoje ir kelia klausimą, gal tai mūsų šalis „bestiariškasis“ velnias?

Sukto, piktavaliu intriganto paieškos lietuvių tautosakoje

Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė triksterį su visais jam būdingais atributais (rajumus, gašlumus, draudimų laužymas ir pan.) atranda šiuolaikinėje tautosakoje – anekdotų herojaus Petriuko įvaizdyje (Skabeikytė-Kazlauskienė 2008). Semiotikas Algirdas Julius Greimas, dar praėjusiam šimtmečiui ieškodamas būdų rekonstruoti lietuvišką mitologiją, dairėsi į stebuklines pasakas. Brėždamas „esminį skirtumą“ tarp plačiai paplitusių Vakarų Europos siužetų ir lietuviškųjų, kaip vieną iš pavyzdžių nurodo nykštuką – nepanašų į savo „kolegas“ vakariečius, t. y. savo sumanumu negelbstinčią brolių nuo žmogėdros mitinę būtybę, kuri vaidina „naratyvinę triksterio rolę <...>, savo pagrindinius pokštus krečia jaučio ar vilko pilve“ (Greimas 1990, 20). Nedaug, bet ir nemažai. Pabandyk pokštauti vilko pilve!

Tačiau teiginiui apie lietuviškojo nykštuko išskirtinumą prieštarauja LLTI tautosakos archyve saugoma Juzefos Kairytės 1933 m. papasakota stebuklinė pasaka apie septintą šeimos vaiką – Nykščiuką, išvestą su šešiais broliais neva malkų kirsti, o iš tikrųjų – dėl duonos nepritekliaus tėvų paliktą miške (LMD III 34 (1)). Sumanus vaikas, kaip ir įprasta tarptautiniuose (ATU 327 B) siužetuose, suradęs nakčiai prieglobstį Žmogėdros namuose, pasisavina pavojingojo šeimninko dukterų karūnas ir taip išvengia brolių ir savo mirties. Žmogėdra, nepažinęs dukterų be karūnų, jas suryja, o Nykščiukas su broliais pabėga. Žmogėdra, apsiavęs „graitaisiais batais“ šimtamyliais, juos besivydamas, taip skuba, kad net plyšta. Baisūno nelikus, Nykščiukas, aišku, tuos batus nusavina, nutylint tikslą, tik užsimenant, kad su jais galima „graitai bėgioti“ (dėl smagumo?). Nėra ko ne-

sutikti su Greimu dėl Nykščiuko triksteriško vaidmens iš esmės – gerai sužaistas pokštas su karūnomis ir mirtimi, klastingai balansuojant tarp *būti* ir *ne*, nulemia septynių Žmogėdros dukterų mirtį, bet išgelbsti Nykščiuko ir jo šešių brolių gyvybes. Sąžininga partija? Kyla klausimas, ko jam iš viso reikėjo tūnoti to Žmogėdros name, jei žinojo apie gresiantį pavojų ir iš anksto pasirūpino priedanga, sukeliančia nepažinumo efektą – kaukėmis – Žmogėdros dukterų karūnomis. Dėl žaismingo pašėliojimo? O jei tas Žmogėdra toks kvailas, kad savo vaikų be „etiketės“ – karūnos – nepažįsta ir batų tinkamai dėvėti nemoka, tai taip jam ir reikia, – kikena triksteris Nykščiukas mūsų pašonėje. Gal ir jo tiesa. Kam tokie kvailiai, ir dar Žmogėdros, mūsų postmodernioje realybėje reikalingi? Tačiau tautosakos profesionalai mitologinių-filosofinių išvalgų šiam tekstui nepateikia ir akcentą deda visai tinkamoje vietoje, teigdami, jog „šioje pasakoje išaukštinamas mažiausias vaikas: jis pats protingiausias ir drąsiausias“³.

Kad Nykščiukas šioje pasakoje yra išlikimo herojus, daugiau nei akivaizdu. Ir tarpiniame pasaulyje – Žmogėdros namuose – pabuvojo. Tai, Smith požiūriu, beveik atitiktų triksterio tapatybę. Bet kaip su „pereinamąja būseną“ ir nykštuko / Nykščiuko santykiu su mitu? Atsakymą galbūt pateikia folkloristas ir etnologas Jonas Balys. Galėtume remtis jo patarimu, adresuotu jau minėtam išėivijos mokslininkui Greimui (pripažįstančiam, kad „atitolimas nuo archyvų, neišvengiamas antraeilė šaltinių naudojimas – tai viena iš priežasčių, paaiškinančių eventualius netikslumus ar klaidingas interpretacijas“ (Greimas 1990, 31)), – „nesiterlioti su pasakomis ir nebandyti jose rasti, ko ten iš tikrųjų nėra“ (Balys 2000, 330). Bet čia kaip toje pasakoje, – jei jau turimi raktai nuo visų dvylikos kambarių, tai kaip nesilauši į tą užgintą, tryliktąjį? Bent dureles praverti ir žvilgtelėti juk galima?

Balys griežtai atmeta pasakų mitologizavimo galimybes. Ir siūlo mitologiniams tyrinėjimams panaudoti sakmes, – žmogaus „pirmąsio asociatyviško galvojimo padarus“, turinčias „daugiau mitiškų pradmenų“ (Balys 2000, 329). Skabeikytė-Kazlauskienė triksteriško temos plėtojimui išryškina mitų žanrą: „Klasifikuojant mitų personažus, triksteris priskiriamas kultūrinių herojų grupei. Vienuose mituose susiduriame su dviem kultūriniais herojais, vadinamaisiais broliais dvyniais, kurių vienas, rimtasis, kuria visa, kas laikoma naudinga, o antrasis veikia kaip triksteris ir, nesėkmingai mėgdžiodamas brolių dvynį ar tyčia jam kenkdamas, kuria nenaudingais laikomus dalykus“ (Skabeikytė-Kazlauskienė 2008, 144). Tačiau lietuviškojo vientiso mito, aprašančio ypatingą dievybių gimimą, nepaprastą augimą ir žygius, jų giminystės ryšius, lietuviai neturi, ne-

³ Jūratės Šlekonytės pastaba šiam tekstui A. Sadauskienės parengtoje knygoje „Raudonasis obuolys“ (Sadauskienė 2022), rengėjos pavadinioje „Nykščiukas“, p. 26.

randa, neatpažįsta⁴, egzistuoja tik mito fragmentai tautosakoje. Bet mokslininkės pažymėjimas apie dualistinį arba brolių dvynių nepaprastą, konkurencingą veikimą iš to sukuriant dalykus, pastebimas ir lietuvių sakmėse apie ne brolių, bet dueto – Dievo ir velnio – bendrą kūrybą. Gerai žinomoje sakmėje apie žemės sukūrimą, Dievas, kai dar visur buvo tik vanduo, plaukęs mažame laivelyje su velniu ir šio paprašęs nerti po vandeniu ir atnešti žemės saują, tačiau niekaip tos žemės negavo, nes velniui pro pirštus ji išsiplaudavusi. Tada Dievas, iš po velnio panagių sukrapštes dumblo, padarė žemės salelę, kad jie turėtų kur pailsėti. Kai Dievas saloje primigęs, velnias sumanęs jį prigirdyti, kad viešpatautų vienas, ir ėmęs tįsti į kraštą žemės vandens link. Bet krantas slinkęs vis tolyn. Taip velnias, betąsydamas Dievą, pamatė, kad jau ne sala, o didelis plotas žemės pasidaręs. Tada Dievas prabudęs, velnią pragaran nugarminęs, o žemėje žmones gyventi paleidęs⁵. Šio dvejeta netikėta, pranokstanti planuotus uždavinius kūryba ryški ir obsceniškoje lietuvių sakmėje apie lyčių atsiradimą:

„Dievas sukūrė žmones, tai jie dauginosi ir dauginosi, ale vis vyrai. Tada pamatė, kad bus blogai, pasišaukė velnią (tada dar zgadoj visi gyveno), strielčių, ir sako jam: „nueik ant žemės ir surink visus dvejų metų zekiukus (berniukus), sustatyk ir kas antrą nušauk, nes jų mat jau labai daug.“ Velnias ir paklausė, <...>sustatė po du, ale vieną priešais kitą. <...>Jis prisidirbo terbą šakalių ir pradėjo šaudyti – užeis už užpakalio ir kad duos vis vienam, taip ir iššaudė <...>. Ateina Dievas <...>, pažiūri, kad <...> šakalys per vieną kiaurai perlindęs ir net daugiau kaip pusę kitan įlindęs. Dievas supyko ant velnio ir dui rėkt! <...> „Ką dabar pridirbai? <...> Greičiau perskirk!“ Velnias <...> kai skyrė, tai katras buvo kiaurai peršautas, tai tas nusimovė nuo šakalio, o katram įlindęs – tai atliko.<...> O dabar tai nuo to česo taip ir tebėra: katros nutrauktos, tai tos kiauros ir tebevaikščioja, o katriem atliko šakaliai, tai dar ir tebenešioja“⁶ (Balys 2000, 1–2).

Tokių neįprastų netyčinių išradimų sakmėse pasitaiko nemažai. Anot Skabeikytės-Kazlauskienės, „patys didžiausi tabu pažeidimai, kuriuos įvykdo triksteris, yra susiję su erotikos sfera. Senuosiuose naratyvuose triksteris pažeidžia kraujomaišos tabu“ (Skabeikytė-Kazlauskienė 2008, 151). Tokio tipo etiologinės sakmės Dievas taip pat, kaip matome, nestokoja destrukcijos, netikėtų spren-

⁴ Tokią nuomonę išsako Albinas Kurtinaitis, perteikiantis Emilio Benvenistės mintį: „Išaiškinus lietuvių tautosaką, pasaulyje įvyks vertybių pasikeitimas“, ir Jurgio Gerulio tvirtinimus: „Pasaulis iš nuostabos neteks žado, kai jis supras prūsų – lietuvių epą“ (Kurtinaitis 1993, 10).

⁵ Vėlius 1986, 15.

⁶ Pateikė Br. Kriauza, 60 metų amžiaus, Paketurių k. Kupiškio v., 1936-03-05, užrašyta Alb. Kriauzos. J. Balio nurodomas šaltinis: LTA 782/96.

dimų ar keisto kūrybiškumo. Sakmėje, vaizduojančioje Adomo vaikų vedybų problemą, paliečiama incesto tema: dvylika jo sūnų užsimano vesti, o yra tik „viena mergina ir ta pati sesuo. Dievas sužinojo, kad jie taip nori, ir sako: „Vyresnysis ženysis jauniausią – ir bus negiminė.“ *Ir nuo to laiko atsirado giminė*“ (Balys 2000, 5). Kūrybinis Dievo šėlsmas regimas ir šiame Mato Slančiausko pateiktame mite: „*Vaikis su mergela šėliodamasys pamatę poną dievą keliu ateinantį, sulindę po tiltu jį nugandyti <...>, sunernęję kaip meškos. Ponasdievs sakęs: „Kad jau jūs noriat gandytis, tai būkite meškoms.“ Tuoj šiedu iš patilčio – ner ner, doi meškos į mišką ir nubėgo*“ (Slančiauskas 1975, 122).

Netikėtas velnio – gašlūno amatininko – amplua regimas sakmėje „Velniams reikia mergų“⁷: „<...> Tie velniai dažnai apsilankydavo pirtyse ir nuogoms boboms visokių štukų pridarydavo“, kartą boboms nusiprausęs ir namo išėjus, pirtyje likę tik trys mergos, norėjusios „pasikalbėti apie meilę ir savo mylimuosius“. Tada pirtyje pasmirdę taip, kad nosis reikėjo užsikimšti. Viena kitą pradėjo kaltinti, ar „ji neužleidusi dujų“, bet visos teisinosi, sakė nebezdėjusios. Tada velnias, nenorėdamas kaltas likti, sušukęs: „Ir aš nebezdėjau!“ Tos pamaniusios, kad koks bernas pasislėpęs. Velniui vieną ragą, paskui ir antrą iškišus, jos vis labiau juokėsi. Tada velnias supykęs taip pasipurtė, kad „krosnis į visas puses išsilakstė“. Mergos išsigandusios duryse susikimšo. Velnias vieną pasigavęs, nusitįsęs į užkrosnį, ėmė bučiuoti. „Nubučiavęs nuo galvos iki kojų, paliko mergą ir ėmė vytis kitą.“ Taip išbučiavo ir antrą ir norėjo paleisti, bet „atsiminęs, kad ji norėjo pabėgti, nupjovė abudu papu“. Ta mirė. Pasigavęs trečią mergą, irgi išbučiavo, „ir, nupjovęs papus, paleido. <...> Velnias, gavęs papus, juos išdžiovino ir, padaręs tabakierkas, pardavė žmonėms. Nuo to laiko ir atsirado tabakierkos“.

Kaip nurodo Skabeikytė-Kazlauskienė, „erotinis instinktas yra antras svarbus triksterio gyvenimą reguliuojantis veiksnys“ (Skabeikytė-Kazlauskienė 2008, 150). Tačiau atsimenant Bronislavos Kerbelytės įvardytą vieną iš pragmatinių sakmės paskirčių – saugoti ir vertinti tradicinius papročius, akcentuojant, kad tos „sakmės, kurių herojai – papročio laužytojai – nubaudžiami, neabejotinai turėjo paskirtį palaikyti tradicines elgesio normas, skatinti žmones jų nepažeisti“ (ten pat, 230–232), velnio mergiškiaus – nepasotinamo gašlūno, sadisto amatininko paveikslas nevienareikšmiškas. Galima būtų svarstyti, kodėl merginos sąmoningai taip vėlinosi, norėjo nuo ištekJusių moterų atsiskirti, kodėl reikėjo iš velnio ragų juoktis (ar čia falo imitacija?) ir jį supykdyti (įsiveidžiama, kad jo nebijoma?), kodėl velniui prireikė merginas mirtinai žaloti? Ar kad „žaliavos“ „tabakierkoms“ pasidarytų? Neatrodė, kad jis veikė planingai. Ar čia, kaip ir būdinga triksteriui, netyčia, norėdamas kenkti, jis galiausiai sukuria šurpiai naudingus dalykus? O gal taip žiauriai žaismingai pašiepiami rūkaliai?

⁷ 1933 m. papasakota 73 metų amžiaus O. Krasuckienės, Utenos v. Šaltinis: Balys 2003, 9.

Cituodama Eleazarą Meletinskį, Skabeikytė-Kazlauskienė pažymi, kad „valiūkiškos mitologinio šelmio triksterio išdaigos nukreiptos patenkinti jo rajumą arba gašlumą“ (Skabeikytė-Kazlauskienė 2008, 150). Taigi jei šios sąlygos yra būtinos triksterio paveikslui išpildyti, galėtume konstatuoti, kad lietuviškasis velnias pasižymi apgaviko, šėliotojo, visuomenės taisyklių ir priimtų moralės standartų laužytojo charakteristikomis. Tačiau rajumu, arba valgumu, išsiskiria kita gerai žinoma mitologinė figūra – aitvaras, arba kaukas. Norberto Vėliaus duomenimis, saktmės apie aitvarą, lyginant su saktmėmis apie Perkūną, Saulę, laumes, pirmąja, tik Vakarų Lietuvos areale užima antrą vietą po laumių (Vėlius 1983, 81). Balys teigia tiek aitvaro, tiek kauko vardus lietuvių tautosakoje atsiradus neaišku kokiomis aplinkybėmis. Aitvaro, pavogto svetimo turto nešėjo (Balys 2000, 74), kilmę jis sieja su germaniškąja tradicija, kaukas, anot mokslininko, tokia namų dvasia, buvo žinomas senovės prūsams, o „nauja to žodžio prasmė buvo velnias“ (Balys 2000, 54).

Ėdrūs, vagiliaujantys, keičiantys pavidalus (raudonas, baltas, „suglebęs kaip mazgotė aitvaras“ (Balys 2003, 153)), negailestingai kerštaujuantys ir kaukai, ir aitvarai, kaip žinoma, atsidėkojant ar paskatinant turtus gausinti, šeiminių sočiai, gardžiai maitinami: „*Gaspadinė iš pikliavotų milų padarė košę ir padažą atskirai. Į vidurį košės įdėjo sviesto. Tą viską nunešė ant stogo, padėjo pas kaminą. Antrą indą padėjo pieno. Kaukai [ten pat dar vadinami varnais – aut. past.] parlėkė, pavalgė ir per kiauro kluono lubas pripylė lovon pinigų*“ (Balys 2003, 156); „*ilgus metus nešė jam aitvarai turtus, o jis rytą prikepdavo kiaušinieneš ir dubenį pastatydavo jaujoje*“ (Balys 2003, 157); „*vienam ūkininkui aitvaras pažadėjo parnešti pinigų, javų, šieno, bet už tai šeimnininkas kiekvieną dieną privalo aitvarą šerti kleckais*“ (ten pat); „*norint privilioti ledoką [aitvarą – aut. past.], reikia <...> tada iškepti pautienės-kiaušinieneš bliūdą*“ (ten pat).

Kaip teigia Gintautas Mažeikis, „lietuvių kultūroje triksterio fenomeną perteikia folklorinis aitvaras <...>, nors stokoja suvedžiojančio, aiškiai išreikšto seksualumo“ (Mažeikis 2018, 150), o „lietuviškas folkloras ir literatūra labai atsargiai, su dideliu nepasitikėjimu priima triksterystės archetipą“ (Mažeikis 2018, 159). Manytina, jog autoriaus aprašyti niekšybė, saktumas, klasta, pinklės, kurie prasideda „manipuliavimu, apgaudinėjimu, siekiant priversti paklusti bent trumpam laikui, o baigiasi perversija: gyvenimo apvertimu, jo pakeitimu“ (ten pat, 87), labai panaši į aitvaravimo, kaukavimo procesus. Saktmėse fiksuojamas, be tradicinio būdo nusiperkant (dažniausiai Rygoje), neįprastas aitvaro įsigijimas – parsinešimas namo kaip ant kelio rasto „vyties“, „pakumties“, „kaiščio“, su tuo ir netikėtas turto radimasis – pilni aruodai avižų, puodai grietinės ir pieno, sveikata guvuliams, pinigai ir pan. Tačiau atlikus nežinomą veiksmą, gausa dingsta kaip ranka atėmus. Gerai, jei tik taip. Nepamaitinus arba papokštavus, pavyz-

džiui, samdiniams nuklausius ar nužiūrėjus aitvarus ir dubenin pridergus, „namų dvasios“ kerštaudavo, išlėkdavo kitur ir dažniausiai padėgdavo šeiminių namus – „*daugiaus išlėkdami ir uždegė*“, „*tas gaidys išlėkdams uždegęs tuos namus, ir ta motina sudegus*“ (Slančiauskas 1975, 143). Mažeikio įvardytą manipuliacinį gyvenimo apvertimą susidėjus su aitvarais galime pavaizduoti šia schema:

Nežemiškai jėgai, šiuo atveju aitvarui, manipuliuojant ar apgaunant apsimetus kažkuo kitu, jis surandamas „vyties“, „pakumpties“, „kaiščio“ pavidalais arba nusiperkamas kaip „nedėgulys, t. y. velnias, aitvaras“, „dišliaus galas“, „senos šukos arkliams šukuoti“ (Balys, 2003, 151, 152, 153) sukeliant nusistebėjimą ar netikint daikto verte ir net jį išmetant

Netikėtai šeiminiui ima rasti turtas, gausa; aitvaras už tai turi būti pamaloninamas gausiomis nuolatinėmis vaišėmis, sočiai maitinamas

Atlikus specialų veiksma tyčia (samdiniai, šeimyniš-
kiai) ar nežinant (šeimininkas), gausa dingsta

Nepamaloninti ar įžeisti aitvarai (kaukai, gaidžiai) pa-
lieka šeiminius, keršija, žiauriai susidoroja

Ši destruktivi jėga, pabrėžia Balys, jokia būdu nelaikytina dievybe – „giltinė, aitvarai, kaukai, barzdukai, laumės, velniai yra demonai, bet ne dievai“ (Balys 2000, 357). Nenuostabu, kad istoriografiniai krikščioniškieji šaltiniai, pavyzdžiui, 1639 m. apaštališkojo misionieriaus Jurgio Šavinskio pranešimas apie vyskupijų būklę LDK, paliudija, jog aitvarai yra „ne kas kita kaip inkubai, bjaurios dvasios, kai kada pasirodančios žmogaus pavidalu, bet dažniausiai – kaip baidyklės, laukiniai skraidantys gaidžiai ar povai išskėstais sparnais, kurie, kai jiems iš uodegos matyti byrant ugnies kibirkštis, yra blogas ženklas – neneša savo šeiminiui nei pinigų, nei javų, o jei pasirodo juodas, tamsus, manoma, kad sugrįžta javais bei pinigais nešinas ir tuo džiugindamas prasčiokus. Šios rūšies padarą vėlumoje ar išnaktose skrendant ir aš pats ne kartą esu matęs“ (Razauskas 2008, 9).

Triksterio paieškos tradicinėje lietuvių kultūroje, esant ribotai šio darbo apimčiai, skatina bent užsiminti apie dar vieną, ką tik įvardytą, figūrą ir galimybę plėsti *incubo* termino (lot. *incubo* – 1. gulėti, miegoti, perėti, stropiai saugoti, rūpintis; 2. lobių saugotojas, košmaras, slogutis)⁸ reikšmių analizę, įvesdinant

⁸ Lotynų–lietuvių kalbų žodynas. Prieiga internetu [žiūrėta 2024 02 20]: <https://ekalba.lt/lotynu-lietuviu-kalbu-zodynas/incubo%201?paieska=incubo&i=38f5b26b-d3dc-4952-abc1-6c16b077861a>

slogučius ir slogutes. Šie naktimis lanko gyvulius, žmones, pabrėžtina – skirtingos lyties – pas merginas kavalieriais, pas vyrus moterišku pavidalu ateina, juos slogina, kamuoja, kol šie ima „džiūti“, „užgula, ir negali nė iš vietos pasijudinti“ (Balys 2003, 192). Be to, šaiposi, kenkdamai žmogui, linksminasi:

Vieno gaspadoriaus pradėjo naktimis po gurbą labai trenkt gyvuliai <...>, o nueik – nieko nėra. Tai jis [pamokytas kanaaninko su grebenyčia pasivožti po puodu ir gulėti, saugoti], taip <...> ir padarė. <...> Išgirdo: pum, pum, pum tartum kas ateina <...>. Ir išgirdo klausiant: „Žmogel, tai saugai?“ – „Saugau“, – tas atsakė. „Na, tai tu saugok, saugok...“ Ir paglostė jį per plaukus. Ant rytojaus pareina namo, žiūri – kur tik paglostė, nė vieno plauko nebėr – plika kaip nušutinta“ (Balys 2003, 193).

Nors folkloristas ir etnologas Balys nepritaria, bet keičiančius pavidalą velnius, vaikomus iš „apsėsto“ dvaro ir primenančius mitologines būtybes, drįstame įžiūrėti pasakoje [„Ir velnias nepagyvena“], užrašytoje Slančiausko: „<...> kai ėmęs barškyt su lazda, tai kai ėmę lėkt iš to dvaro visi laukan kai juodvarniai, kai gaidžiai, bėgt kai katinai, kai zuikiai“ (Slančiauskas 1974, 294). Mažeikis šias įžvalgas sustiprina, tiesa, kalbėdamas apie mitus: „Daugelyje pasaulio mitų triksteris suvokiamas kaip beformė protinga galia, kuri pasireiškia įvairiausiai, daugiausia gyvūnų, taip pat ir žmogaus, pavidalais [tai atliepia žemiau pateiktas pasakos tekstas apie mergą ir du jos kavalierius – *aut. past.*]. Pavidalų lakumas ir yra priežastis, kodėl triksteriai buvo siejami su teriantropais, t. y. žvėrtakyste ir žmogtakyste: vilkolakiais, lapėtakėmis arba tiesiog kojotais, varnomis, vorais, laumžirgiais, kiškiais ir pan. <...> Būti tokiam, lakiam, t. y. keičiančiam savo pavidalus ar net tapatybę, yra triksterystės bruožas“ (Mažeikis 2018, 157–158).

Velnio, mergišiaus-apgaviko-klastūno-mirtinai pavojingo gašlūno paveikslas ryškus ir kitoje šio rašinio autorės gimtame Prienų krašte Jurgio Dovydaičio 1970 m. iš mažaraštės Ievos Bajoraitės-Raižienės, gimusios Mediniškių kaime, užrašyta pasaka su dainuojamuoju intarpu apie merginą ir du jos bernus⁹, vieną seną labai „bagotą“, kitą jauną ir labai gražų (AT 365). Pirmajam atėjus pirštis, mergina susitaria su antruoju bėgti. Jų susitarimą nuklauso velnias. Ir naktį, kaip buvo sutarta, merginą „nujoja“, t. y. prijoja prie lango arkliu ir švilpteli, duodamas ženklą išeiti, sėsti už raitelio ir joti. Mergina taip ir padaro. Tik pastebi, kad ne į tą pusę raitelio arklys lekia, o link kapų, ir supranta, kad raitas – nelabasis. Mergina ima verkti: „*Sudievu, tėveliai, / Mes daugiau nesimatysim, / Sudie, broleliai, sesutės, / Mes daugiau nesueisim.*“ O raitelis užgieda: „*Šviesi naktis kai diena, / Joja triūpas su pana.*“ Prijojęs prie kapų, jis šūkteli broliams keltis, nes

⁹ „Mergina ir velnias“, nr. 3 (Dovydaitis 1987, 119).

nuotaką atnešąs, tuoj ją pašokdinsią. Ir ta mato, kad iš kapų tik kyla, kyla, kyla... Ima ji bėgti, anie – vytis. Mergina patiesia audeklą, skarelę, padeda knygeles ir, kol broliai–triūpai daiktus į skutelius taršo, kol knygelę, o jiems atrodo – karštą akmenį [greičiausiai tai aliuzija į religines knygas¹⁰, kurių „nelabieji“ turėtų bijoti, – *aut. past.*], drasko, ji parbėga namo.

Taigi apibendrinant triksterio tyrinėjimus sakytinėje lietuvių tradicijoje, galima teigti, kad daugiausia medžiagos pateikia sakmės, tačiau ir pasakose yra nemažai elementų, turinčių sąsajas su triksteriškąjį naratyvą atitinkančiomis klasotos, šėlsmo, suktybės, pinklių spendimo, žiaurumo, patyčių, griaunančiomis bei kuriančiomis, demoniškomis apraiškomis. Velnias, aitvaras, kaukas – trys skirtingos (arba tapačios) chtoninės figūros – tuo pasižymi ryškiausiai. Folklorinis Dievas taip pat nestokoja netradicinės kuriamosios jėgos ir sprendimų. Įdomią situacijos interpretaciją ir perspektyvą ateities tyrimams siūlo Balys, teigdamas, kad „nėra duomenų tvirtinti, kad senovės lietuviai, prieš susidurdami su krikščionyste, būtų žinoję blogio dievus ar kokias piktas dvasias. Atrodo, kad tos pačios dievybės galėjo žmogui ir padėti, ir jam kenkti“ (Balys 2000, 74).

Apsimetėlio, pašaipūno ir gudručio povyzos lietuvių liaudies papročiuose

Bet koks išsamesnis liaudies papročių ar tikėjimų analizavimas neatsiejamas nuo aliuzijos į religijos ištakas. Kaip pažymi Balys, „baimės jausmas, noras užsitikrinti saugumą ir reikalingas pragyvenimo sąlygas, fiziškai silpno žmogaus noras apvaldyti gamtos jėgas ir jas palenkti savo valiai“ (Balys 2000, 69) buvo pagrindinis veiksnys, formavęs ir senovės lietuvių tikėjimų, ir religijų pajautimų visumą. Anot mokslininko, kaip tik papročiai yra praktinė tikėjimų išraiška, praktiškai pritaikyti tikėjimai (Balys 2000, 67). Todėl natūralu, kad Mirceas Eliade, tyrinėdamas „religinės būties kategorijas“, kalba apie mito atkūrimo svarbą žmogaus gyvenime ir pabrėžia, kad „religingas žmogus prisiima žmogaus dalią kaip tokią, kuri turi aukštesnį (trans-humain), transcendentinį modelį. Jis laiko save tikru žmogumi tik tiek, kiek mėgdžioja dievus, herojus kultūrintojus arba mitinius protėvius“ (Eliade 1997, 5). Autorius atsiprašo savo knygos „Šventybė ir pasaulietškumas“ skaitytojų, kad fenomenologiniuose bei istoriniuose religinių faktų tyrinėjimuose nesikartoja ir daug dėmesio neskiria „kai kuriems nukrypėliškiems ir žiauriems reiškiniams, tokiems kaip kanibalizmas, galvų medžioklė, žmonių aukojimas, orgijų palaidavimas“ (ten pat, 5), mums ypač aktualiems „herojaus

¹⁰ 1925–1926 m. Fabijono Kemėšio apklausos duomenimis, iš 106 atsakiusių 77 proc. pasisakė, kad skaito knygas, 26 proc. nurodė skaitą religinio pobūdžio knygas (16 proc. religines, 10 proc. maldaknyges). Procentiniai duomenys perskaičiuoti V. Morkūno (Morkūnas 1977, 182).

kultūrintojo“, šiuo atveju triksteriškumo, temoje. Pamėginsime jį apčiuopti bene ryškiausiuose persirengėlių, arba karnavališko šėlsmo, papročiuose.

Trad icini ų š venč i ų karnavalai

Triksterio bruož ų jau pastebėta sakmi ų ir pasak ų veikė j ų vaizdiniuose. Laura Laurušaitė triksterio paveiksl ą papildo „karnavališka veržlumo dvasia, polinkiu į maskuotę, poreikiu keliauti ir keisti tapatybes“ (Laurušaitė 2011, 134), kas labai būdinga lietuviškiems kalendorinių švenčių ar darbo papročių persirengėlių kauki ų tipažams. „Tokios kaukės veikia per Kalėd ų–Trij ų Karali ų laikotarpį, Užgavėnes, Velykas, vestuves, linamynį. Įvairiose Lietuvos vietose persirengėliai eidavo skirting ų švenčių metu. Užgavėni ų, vestuvi ų persirengėliai sutinkami vi-sur“ (Anglickienė 2006, 88).

Ryškiausios figūros yra svetim ųj ų (o anot Kerbelytės, svetimieji pasakose yra ir pavojingieji (Kerbelytė 2011, 177)) – kitatauč i ų. Čigonai ir žydai buvo populiariausios persirengėlių kaukės (Anglickienė 2006, 35), o persirengimo paprotys net įgijo „eiti žydais“, „čigonauti“ vardus (Buračas 1993; Šaknys 1999; Anglickienė 2006).

Laima Anglickienė, tyrinėjanti kitatauč i ų įvaizdį lietuvi ų tautosakoje ir persirengimo papročiuose, čigono paveiksl ą nevienareikšmiškai vertina kaip triksterį: „Čigonas – ir apgavikas, gudruolis, ir apgautasis. Jo užsiėmimai tikrovėje labai tinka ir tautosakos kūriniuose vaizduojamoms situacijoms <...>, čigonas turi ir beveik visus triksterio bruožus. Besistengdamas patenkinti savo nesibaigiančius norus ir poreikius (dažnai paprasčiausiai alkį), triksteris griebiasi apgaulės, pažeisdamas pačias griežčiausias įprastos teisės ir visuomeninės moralės normas („nemeluok!“, „nevok!“). Iš principo veikdamas asocialiai, triksteris dažnai laimi ir negailestingai susidoroja su tais, kurie pasiduoda jo apgaulėi“ (Anglickienė 2006, 168). Užgavėni ų metu čigonai derėdavo „arklius“, čigonės „mesdavo kortas, spėdavo ateitį <...> stengiasi ką nors pavogti ir paslėpti po sijonu“ (ten pat, 92).

Žydai persirengimo papročiuose derasi, mezga sandorius, ieško „bergždininki ų (netekėjusių mergin ų), „dūksta, šokdina merginas, jas suodžiais ištepa, pirštais čiumpa ir kiša į burną blynus. <...> Žydė mėgdavo meilikauti vyrams, juos „įsimylėti“ taip, kad drovesniems tekdavo nuo jos bėgti“ (ten pat, 92). Anglickienė, kaip žydo kaukės (personažo) išskirtinumą, pabrėžia iškalbą: „Jie sakydavo oracijas, palinkėjimus, vadovaudavo visiems vaidinimams. Visos kitos kaukės dažniausiai būdavo jų palydovai, savo veiksmus derinantys prie pirm ųj ų“ (ten pat, 90). Taigi kvailysčių krėtimo, apgavysčių, šėlsmo, žaismingumo, erotiškumo

ir įkvepiančios lyderystės, būdingos triksteriui, žydams – persirengėliams taip pat netrūksta.

Manoma, kad nagrinėjamai temai svarbu pabrėžti tokių papročių prasmę, paklausiant, kodėl antivisuomeniškas elgesys, vulgarios linksmybės ir šėliojimai pateisinami, kodėl, patyrus „zbitkas“ ir kartais nesmagius, net nusikalstamus, materialinę žalą nešančius „šposus“, vadovaujamosi nuostata: „verčiau juokais viską nuleisti ir dar niekadėjus pavaišinti“ (Šaknys 1999, 120), „nukentėjusieji dėl tokių išdaigų neturi pykti, nes toks yra paprotys“ (Buračas 1993, 156). Anot tyrinėtojų, „gana erotišką ir įžūlų elgesys kitu metų laiku būtų negalimas“ (Šaknys 2002, 120). Tuo tarpu švenčių laikotarpiu „zbitkos“, „šposai“ ar net kenkėjiška veikla būdavo veiksmo ir žodžio magija, teikusi apsauginę ir sėkmę skatinančią funkciją. Baisios kaukės, keitimasis lytimis (moterys rengiasi vyrais, vyrai – moterimis), „išvirkštumas, raišumas, asimetrija, apskritai bet kokia inversija – būdingas svetimo, nežmogiško pasaulio bruožas. Kaukės užsidėjimas – akivaizdus tam tikros kūno dalies ypatingos svarbos akcentavimas, tai troškimas tapti kitu, ištrūkti iš savo ribų“ (Anglickienė 2006, 101). Toks papročių esmės atskleidimas atrodo racionalus ir priartina šiuos tyrinėjimus prie psichologinės apgaviko, sukčiaus, nedorėlio charakterio analizės prieigos ir personos (kaukės) bei šešėlio archetipo.

Anot analitinės psichologijos krypties atstovės Gražinos Gudaitės, Carlo Gustavo Jungo aprašytas Personos, arba Kaukės, archetipas padeda žmogui „tinkamai save išreikšti išoriniame pasaulyje, <...> bendradarbiauti su kitais, randa tinkamus būdus patenkinti savo socialines reikmes“ (Gudaitė 2001, 45). Nesunku įsivaizduoti, kaip keičiant išvaizdą ir pavidalą galima tapti kitokiu [atsiminkime Mažeikio teiginį apie triksterio pavidalo „takumą ir lakumą“ – *aut. past.*], bet svarbiausia – priimtinu, net jei renkiesi triksteriškas charakteristikas – „šėliojantis gudruolis pabėga nuo apkaltos galių ir todėl priskiriamas juokdarių ratui, tiems, kuriems atleidžiamas nepadorus elgesys arba kurie laikomi iš dalies nepakaltinami“ (Mažeikis 2014, 10).

Dar „spalvingesnis“ yra Šešėlis – „tamsioji žmogaus gyvenimo pusė – tai, kas nuslopinta, nepriskiriama sau, nors iš tikrųjų yra to žmogaus gyvenimo dalis. Tai, kas nesu aš. <...> Tai, ką žmogus vertina kaip blogį, kaip žemą, kaip netinkamą, kaip kažką prastą ir primityvų. <...> [Tai] tariamai negražios emocijos, destruktivūs impulsai, seksualumas, valdingumas, <...> C. G. Jungo šalininkai tai vadina vidiniu žvėrim ar gyvuliu, kuris gyvena kiekviename iš mūsų“ (Gudaitė 2001, 46). Gudaitė pabrėžia, kad sveikai asmenybės raidai tinkama Šešėlio integracija būtina, „ryšys su savo tamsiąja puse <...> suteikia asmeninės galios ir gyvybiškumo, didina toleranciją ir leidžia atlaikyti gyvenimo išbandymus“ (ten pat, 47). Pasak Mažeikio, „šėliojantis gudruolis išvengia apkaltos, vienu metu ir

pritaipdamas, ir išduodamas kitų pažiūras“ (Mažeikis 2018, 153). Iš čia dar vienas, savo – svetimo, pažįstamo – nepatirto – nežinomo, triksteriškos prigimties bruožas.

Taigi ar įmanoma, kad senovės lietuviai, puikiai įvaldę sankcionuotą, ritualizuotą, cikliškai besikartojantį persirengimo paprotį, arba, sakytume, įsikūnijimą, demonstruoja mokėjimą būti lanksčiais, gerą tvarkymąsi (nes tikėjo ir pasitikėjo savimi?) ir kitose gyvenimo srityse (vien ko vertas garsusis LDK kunigaikščio Vytauto pabėgimas iš Krėvos pilies)? Ar tradicijos (ne)gyvybingumas yra susijęs su šiuolaikinės visuomenės dvasiniu sąstingiu ir ligomis, (ne)stabilia psichologine pusiausvyra?¹¹ Ar tokių papročių užmiršimas, netoleravimas, pajuokimas, t. y. atsisakymas šėlsmo, žaismingumo, kitokio savęs pamatymo – nėra kenkimas sau?

Žaismas darbo papročiuose

Šėlsmo, pokštavimo ir kartais žiaurumo apraiškų regime ir senovės lietuvių darbo papročiuose. Jaunimo neintensyvų darbą XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje tyrinėjęs etnologas Žilvytis Šaknys pažymi, kad „pokštaujama, sekamos pasakos, baisūs nutikimai“ (Šaknys 2002, 49) visose darbo sueigose. Tačiau ne tik tai. Naktigonėje buvo ne tik krečiamos išdaigos – „jaunimas užrišdavo namo duris, pakeisdavo šeimininkių užminkytą duoną, įtraukdavo į medį akėčias, ant jaujos užtempdavo arklą, ant stogo užkeldavo ratus“, bet ir daromos niekšybės, patenkančios už įprastos moralės ribų – „vagiami obuoliai, agurkai, sūriai, žąsys ir pan.“ (ten pat). Šaknys kelia mintį, kad tokios ir panašios naktigonės išdaigos galėjo būti siejamos su archajiškų vyrų sąjungų „baudžiamaisiais“ naktiniais išpuoliais (Šaknys 2002, 49). Tačiau mintį greitai atmeta, tardamas, kad tai paneigia bendruomeninis solidarumas, ir teiginį pailiustruoja skriauda užmigusiems naktigonės draugams: „<...> prikaldavo švarką, įkišdavo į rankovę akmenį, surišdavo kelis gulinčius, prisiūdavo prie nugaros kepurę, ištepavo ūsus ir pan.“ (ten pat).

¹¹ Oficialiosios statistikos portalo 2020 m. duomenimis, lyginant 2014 ir 2019 m. duomenis, sergamumas depresija Lietuvoje augo visose amžiaus grupėse: 15–24 metų amžiaus grupėje buvo atitinkamai 3,7 proc. (2014 m.) ir 15,7 proc. (2019 m.), 25–34 metų – 6,2 proc. ir 15,4 proc., 35–44 metų – 6,9 proc. ir 11 proc., 45–54 metų – 11,5 proc. ir 13,7 proc., 55–64 metų – 15,7 proc. ir 21,5 proc., 7 metų ir vyresni – 33,4 proc. ir 34,5 proc. Prieiga internetu [žiūrėta 2024 02 26]: <https://osp.stat.gov.lt/lietuvos-gyventoju-sveikata-2020/savo-sveikatos-vertinimas>. Ten pat nurodomas ir tam tikromis ligomis sergančių asmenų skaičius, atskleidžiantis, kad psichikos ir elgesio sutrikimai reiškėsi 2018 m. 259 710 vyrų ir moterų, 2019 m. 269 251 asmeniui, 2020 m. 277 058, 2021 m. 288 009, 2022 m. 298 691 asmeniui. Prieiga internetu [žiūrėta 2024-02-26]: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?indicator=S3R0037#/>

„Binkiavimo“ paprotys Žemaitijoje, linamynio talkoje, taip pat galėtų būti priskirtinas prie „leistinų“ kankinimo-auklėjimo-pokštavimo formų, tikintis asmens geresnio indėlio į darbą. Akivaizdu, pasižymintis linksmo šėlo-skriaudos kėlimo praktikomis, „išbinkiavimas“ „reiskė, vienam laikant myną už pečių, kitam – už kojų, jo sėdmenis gerokai padaužyti į mintuvų ožį (binkį). Jaujoje kildavo triukšmas, spiegimas, klegesys. „Binkiuodavo“ tiktai talkininkų nemėgstamus tinginius, vyrai – merginas, šios – vyrus“ (Vyšniauskaitė 1983, 157). Kaip teigia Šaknys, „linamynis daugiausia archajiškų bruožų išlaikė Vakarų Lietuvoje. Čia buvo gausu nuo įprasto padoraus elgesio nukrypstančių veiksmų. Elgsena buvo laisvesnė negu bet kurio kito darbo ar šventės metu“ (Šaknys 2001, 102).

Ne tokie skaudūs šėliojimai fiksuoti ir plunksnų plėšymo talkose. Anot Šaknio, „XIX a. pabaigoje Žemaitijoje viso kaimo merginos susieidavo pas gražiausią ir linksmiausią merginą. Šį kartą vaikinų pokštai apsiribodavo plunksnų pustomu, mėtymu, barstymu“ (Šaknys 2002, 47–48). Būtų tikslinga atkreipti dėmesį, kad skirtingų lyčių sueigose krėsti pokštai greičiausiai nebuvo vien destruktija. Naikindami esamą tvarką ir sukeldami sumaištį bei chaosą, toks nusi-stovėjęsios rutinos suardymas galimai veikė ir kaip socialinių ryšių konstravimo būdas. Juk šėliodami ir ne per daug kvailiodami jauni žmonės galėjo išreikšti simpatijas, išsiduoti „nusižiūrėtam“ asmeniui.

Šunybės, atliekamos bendruomenės narių, yra žinomos ne darbo, bet žiemos švenčių papročiuose. Anot Balio Buračo, „Naujųjų metų išvakarėse <...> visokie pramuštgalviai vyrai ir drąsesni pusberniai bastosi po kaimą iki gaidgystės ir ko jie nepridar! Vienur trobos duris akėčiomis užremia, kelmais užkrauna ar sniegu užlipdo. <...> Kitam kaminą maišu uždengia, kad šeimininkes bėdon įvartytų“ (Buračas 1993, 156). Gal tai drąsos išbandymai? O gal neišsąmonintas metų virsmo ir jautriai tą išgyvenančio žmogaus šėlas? Dar neužgintas.

Mažeikis, atliekantis gilius ir išsamius moralinės vaizduotės tyrinėjimus meno, politikos, filosofijos ir kultūros srityse, dar įvadiniuose monografijos „Dvasios niekšybė: moralinės vaizduotės tyrimai“ sakiniuose teigia, kad „ribiškumas ir jo įveika yra būtina žmogaus būties tapsmo sąlyga, o pati riba nusakoma neigiamomis kategorijomis: draudimais, gąsdinimais, atstūmimu ir atitinkamomis sąvokomis: blogio, niekšybės, apgaulės, nusikaltimo“ (Mažeikis 2018, 17). Ir nors mokslininkas terapines psichoanalitines praktikas teigia prisidėjęs prie kuriančios ir griauinančios, apsišaukėlio ir apgaviko figūros kolektyvinės bei kultūrinės reikšmės atėmimo (ten pat, 152), nagrinėdamas Vladimiro Nabokovo kūrybą, tarsi psichoterapeuto žvilgsniu įvertina jo vadinamos didžiosios niekšybės privalumus kiekvieno mūsų gyvenime: ji „padeda suvokti transcendentines t. y. tik dvasinei patirčiai ir iš jos kylančiam suvokimui bei elgesiui būdingas ribines vertybes, sunkiai priimtinas („šlykštynė“) patirtis ir gyvenimo būdus“ (ten pat,

344), nors ta patirtis „išlieka nepadori, tačiau būtina mūsų dvasios raidai“ (ten pat.). Šiose filosofo įžvalgose nesunkiai girdimi anksčiau pateikti analitinės psichologijos atstovės G. Gudaitės pasisakymai, o atsiminus filosofo triksterystės įvardijimą kaip „tam tikrą elgesio ir mąstymo schemą“ (Mažeikis 2014, 9), nelieka abejonių, kad nagrinėto fenomeno apraiškų tyrinėjimai ateityje galėtų apimti ne tik sakininės tautosakos relikto ar kalendorinių švenčių kaukių aptarimą, bet ir gilesnius, už tos kaukės ar pasakos bei sakmės teksto esančio žmogaus, lietuvių, tautinės tapatybės apmąstymus.

Baigiant triksterystės paieškas tradicinėje lietuvių kultūroje ir išryškėjus, kad tiek sakininėje tautosakoje, sakmėse ir pasakose, tiek kalendorinių švenčių elementuose ar darbo papročiuose apstu įvairių destruktivių, šėliojančių, pokštaujančių ar net kenkiančių figūrų apraiškų ir nėra įvardyta kuri viena, manytina, tiktų akcentuoti triksterio fenomeno daugiaveidiškumą ar „veikiančio subjekto susidvejinimo fenomeną“ (Mažeikis 2014, 7). Mąstant apie tos kultūros atstovą – lietuvi, verta paklausti, ar gali būti, kad triksteriškas dvilypumas mūsų kultūroje išryškėja būtent taip: drovūs, išoriškai santūrūs, tradicijos ir moralės standartų linkę laikytis lietuvių tradiciniuose naratyvuose apkalbėjo, o tikėjimuose, papročiuose ir ritualuose „apžaidė“, t. y. gąsdino, baugino, kraupino ir šiurpino, sutartinių ir dainų refrenais mėgdžiojo, baisiomis kaukėmis įsikūnijo į nežemiškas būtybes tam, kad, kaip būdinga triksterio fenomenai, neva destruktijos būdu, neva nežmoniškų jėgų antplūdžiu persiėmę, iškrautų susikaupusią neigiamą energiją, įkūnytų tariamai nepriimtinas, todėl paprastai nedemonstruojamas emocijas bei jausmus ir sukurtų arba palaikytų bendruomenėje ir visuomenėje pageidaujamą tvarką, stabilumą.

Išvados

1. Daugiausia medžiagos triksterystės paieškų lietuvių tradicinėje kultūroje tema pateikia sakmės, tačiau ir pasakose yra nemažai elementų, turinčių sąsajų su triksteriška į naratyvą atitinkančiomis klastos, šėlsmo, suktybės, pinklių spendimo, žiaurumo, patyčių, griauančiomis bei kuriančiomis demoniškuo apraiškoms.
2. Velnias, aitvaras, kaukas – trys skirtingos (arba tapačios) chtoninės figūros – triksteriškomis savybėmis pasižymi ryškiausiai. Slogučiai ir slogutės galėtų būti priskiriami prie jų. Nykštukas ir Dievas taip pat nestokoja ne tradicinės kuriamosios ir griauamosios jėgos bei sprendimų.
3. Sakytinėje tradicijoje aptartos skirtingos lietuvių mitinės būtybės įkūnija ne visas triksterio charakteristikas, veikiau dalijasi jo bruožais. Velnias regimas kaip gundantis suvedžiotojas, žiaurus, negailestingas klastūnas,

apsimetantis meilužiu; aitvarai, kaukai – rajūs pinklių spendėjai, suviliojantys žmogų iliuzijos gyventi geriau masalu, bet dažnai paliekantys jį dar blogesnėje padėtyje, nei buvo prieš jiems ėmus „bendradarbiauti“; slogučiai ir slogutės sietini su priešingos lyties asmenų kūno ir dvasios besaikiu alinimu, energijos išsiurbimu.

4. Žvilgtelėjus į lietuvių kalendorinių švenčių persirengėlių tradiciją sužinoma, kad kitataučių kaukės – žydai ir čigonai bene ryškiausios triksteriškos figūros, įkūnijantys siekį įnešti chaoso, apgauti, pašėlioti, sukelti erzelių, išjudinti iš kasdienybės. Persirengėlių personažų priėmimas, įsijautimas ir jų ne visada tik linksmų pokštų „legitimumas“ galėtų būti lietuvių būdo lankstumo, ne nuobodos tipo ženklas.
5. Darbo papročiuose ryškūs naktigonės, linamynio ir plunksnų plėšymo talkų šėliojimai, linksmi pokštavimai ir net materialinę žalą sukeliančios išdaigos taip pat liudija lietuvių būdai buvusį nesvetimą šėlą, žaismą ir net konstruktyvią destrukciją.
6. Kitų kultūrų ženklų paieška „savoje“ kultūroje atveria galimybes platesnei tradicinės kultūros analizei ir supratimui.
7. Triksterystės kaip „tam tikros elgesio ir mąstymo schemas“ (Mažeikis 2014, 9) fenomeno apraiškų tyrinėjimai mūsų kultūroje ateityje galėtų apimti ne tik sakinines tautosakos relikto ar kalendorinių švenčių kaukių aptarimą, bet ir gilesnius, už tos kaukės ar pasakos bei sakmės teksto esančio žmogaus, lietuvių, tautinės tapatybės apmąstymus.
8. Triksterystės paieškos tradicinėje lietuvių kultūroje atskleidžia įvairių destruktyvių, šėliojančių, pokštaujančių ar net kenkiančių figūrų gausą ir neleidžia triksteriu įvardyti kurią nors vieną. Todėl prasminga kalbėti apie triksterio fenomeno daugiaveidiškumą tradicinėje lietuvių kultūroje. Mąstant apie tos kultūros atstovą – lietuvi, verta paklausti, ar gali būti, kad triksteriškas dvilypumas išryškėja mūsų kultūroje būtent taip: drovūs, išoriškai santūrūs, tradicijos ir moralės standartų linkę laikytis lietuviai tradiciniuose naratyvuose apkalbėjo, o tikėjimuose, papročiuose ir ritualuose „apžaidė“, t. y. gąsdino, baugino, kraupino ir šiurpino, sutartinių ir dainų refrenais mėgdžiojo, baisiomis kaukėmis įsikūnijo į nežemiškas būtybes tam, kad, kaip būdinga triksterio fenomenai, neva destrukcijos būdu, neva nežmoniškų jėgų antplūdžiu persiėmę, iškrautų susikaupusią neigiamą energiją, įkūnytų tariamai nepriimtinas, todėl paprastai nedemonstruojamas emocijas bei jausmus ir sukurtų arba palaikytų bendruomenėje ir visuomenėje pageidaujamą tvarką, stabilumą.

Literatūra ir šaltiniai

- Anglickienė 2006 – Laima Anglickienė. *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*. Vilnius: Versus Aureus.
- Balys 2000 – Jonas Balys. *Raštai II*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Balys 2003 – Jonas Balys. *Raštai IV*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Buračas 1993 – Balys Buračas. *Lietuvos kaimo papročiai*. Vilnius: Mintis.
- Campbell 2021 – Joseph Campbell. *Herojus su tūkstančiu veidų*. Vilnius: Tyto alba.
- Dovydaitis 1987 – Jurgis Dovydaitis. *Pasakos su dainuojamaisiais intarpais*. Vilnius: Mintis.
- Eliade 1997 – Mircea Eliade. *Šventybė ir pasaulietiškasumas*. Vilnius: Mintis.
- Grādinaru 2012 – Ioano-Alexandro Grādinaru. The Ways of the Trickster. Meaning, Discourse and Cultural Blasphemy. *Argumentum: Journal the Seminar of Discursive Logic, Argumentation Theory & Rhetoric*, 10(2), 85–96.
- Greimas 1990 – Algirdas Julius Greimas. *Tautos atminties beiėškant*. Vilnius, Chicago.
- Gudaitė 2001 – Gražina Gudaitė. *Asmenybės transformacija sapnuose, pasakose, mituose*. Vilnius: Tyto alba.
- Kerbelytė 2011 – Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių tautosakos kūrinių prasmės*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Laurušaitė 2011 – Laura Laurušaitė. Baltų egzodo romanai: postkolonijinis žvilgsnis. *Colloquia* 26, 118–135.
- Lotynų–lietuvių kalbų žodynas. Prieiga internetu [žiūrėta 2024 02 20]: <https://ekalba.lt/lotynu-lietuviu-kalbu-zodynas/incubo%201?paieska=incubo&i=38f5b26b-d3dc-4952-abc1-6c16b077861a>
- Kudirka, Milius, Vyšniauskaitė 1983 – J. Kudirka, V. Milius, A. Vyšniauskaitė. *Valstiečių verslai*. Vilnius: Mokslas.
- Kurtinaitis 1993 – Albinas Kurtinaitis. *Baltasis žodis*. Alytus: Angelų sargų bažnyčios religinės bendruomenės leidykla.
- Mažeikis 2014 – Gintautas Mažeikis. Triksteris: besijuokiantis, ekstatiškas kūrybinis griovėjas. Analitinės antropologijos žvilgsnis. *Inter-studia humanitatis* 16, 7–33. Prieiga internetu [žiūrėta 2023 01 30]: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:j.04~2014~1472716585831/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>
- Mažeikis 2018 – Gintautas Mažeikis. *Dvasios niekšybė. Moralinės vaizduotės tyrimai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Morkūnas 1977 – V. Morkūnas. *Nuo tamsos ligi tamsos*. Vilnius: Mokslas.
- Razauskas 2008 – Dainius Razauskas. Iš baltų mitinio vaizdymo juodraščių: Aitvaras. *Liaudies kultūra* 6(123), 8–25. Prieiga internetu [žiūrėta 2023 02 09]: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:j.04~2009~1367165527808/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>
- Sadauskienė 2022 – Akvilė Sadauskienė. *Raudonasis obuolys. Įvairių pasaulio tautų pasakų rinktinė ir metodinės darbo su pasakomis gairės*. Prienai.
- Skabeikytė-Kazlauskienė 2008 – Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė. Petriukas – šiuolaikinių anekdotų triksteris. *Tautosakos darbai XXXVI*, 143–153.
- Slančiauskas 1974 – Matas Slančiauskas. *Šiaurės Lietuvos pasakos*. Vilnius: Vaga.
- Slančiauskas 1975 – Matas Slančiauskas. *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*. Vilnius: Vaga.
- Šaknys 1999 – Žilvytis Šaknys. Jaunimo bendrija. Socialinio aktyvumo kaita metų cikle (XIX a. II pusė – XX a. I pusė). *Lituanistica* 1(37), 115–134.
- Šaknys 2001 – Žilvytis Šaknys. *Kalendoriniai ir darbo papročiai Lietuvoje XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje. Jaunimo vakarėliai*. Vilnius: „Diemedžio“ leidykla.
- Šaknys 2002 – Žilvytis Šaknys. Jaunimo neintensyvaus darbo savitumai Lietuvoje (XIX a. pabaiga – XX a. pirmoji pusė) *Lituanistica* 1(49), 42–56. Prieiga internetu [žiūrėta 2022 11 16]: <http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:j.04~2002~1367159891882/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>

Vėlius 1983 – Norbertas Vėlius. *Senovės baltų pasaulėžiūra*. Vilnius: Mintis.

Vėlius 1986 – Norbertas Vėlius (sud. ir par.). *Kaip atsirado žemė. Lietuvių etiologinės sakmės*. Vilnius: Vaga. Elektroninės versijos pagal šią knygą prieiga internetu [žiūrėta 2023 02 02]: <https://ebiblioteka.mkp.emokykla.lt>.

Akvilė Sadauskienė

THE (NON-)EXISTENCE OF ‘TRICKSTERISM’, RAMPANT FRAUD, DECEIT AND TRAPS: SEARCHING FOR THE TRAITS OF THE ‘TRICKSTER’ IN TRADITIONAL LITHUANIAN CULTURE

Summary

Searches for manifestations of the trickster phenomenon in Lithuanian folklore and folk customs aim to investigate whether Lithuanian trickster traits can be observed in folk culture, and what names they could be given. The quest for an image that is well known to cultural researchers in the West in ‘one’s own’ Lithuanian culture opens up opportunities for a broader analysis and understanding of traditional culture.

Most of the evidence of the trickster phenomenon in Lithuanian traditional culture comes from stories, but folk tales also contain a number of elements with links to the trickster narrative, such as treachery, madness, cheating, trap-solving, cruelty, bullying, and the destructive and creative manifestations of the demonic. *Velnias*, *aitvaras* and *kaukas*, three different (or identical) chthonic figures, exhibit the most pronounced trickster qualities. *Slogučiai* and *slogutės* could be included among them. *Nykštukas* and *Dievas* (God) are also not lacking in unconventional creative-destructive power and solutions. The different Lithuanian mythical creatures discussed in the oral tradition do not embody all the characteristics of the trickster, but rather share some of its features. *Velnias* (devil) is seen as a seductive tempter, a cruel, ruthless trickster pretending to be a lover. *Aitvarai* and *Kaukai* are devious setters of traps, luring people with the illusion of a better life, but often leaving them in a worse situation than before their ‘cooperation’. *Slogučiai* and *slogutės* are associated with the indiscriminate depletion of the body and spirit of people of the opposite gender, and the sucking out of their energy.

A glance at the tradition of masqueraders on Lithuanian calendar feasts reveals that masks of foreigners (Jews and gypsies) are perhaps the most prominent trickster figures, embodying the desire to sow chaos, to deceive, to trick, to

make a fool of, to cause annoyance, or to stir up everyday life. The acceptance, empathy and 'legitimacy' of cross-dressing characters and their not always funny jokes could be a sign of the flexibility of the Lithuanian character, not a boring type. Work customs, such as the night grazing of horses (*naktigonė*), breaking flax stems (*linamynis*), and feather-tearing assistance, hilarious jokes and even material-damaging jokes, are also a sign of the Lithuanian character's inherent fun, playfulness, and even constructive destructiveness.

Seeing the phenomenon of the trickster as 'a certain behavioural and thinking scheme' (Mažeikis 2014, 9) in our culture could in the future include not only a discussion of the remnants of folklore or the masks of calendar feasts, but also a deeper consideration of the national identity of the Lithuanian person behind the mask or the text of a folk tale or story (*sakmė*).

The search for trickster signs in traditional Lithuanian culture reveals a multitude of various destructive, frolicking, joking and even malicious figures, making it impossible to name any one as a trickster. Therefore, it makes sense to talk about the multifaceted nature of the trickster phenomenon in traditional Lithuanian culture. Thinking about a Lithuanian, a representative of that culture, it is worth asking whether it is possible that the trickster duality is manifested in our culture in the following way: shy, outwardly reserved Lithuanians, inclined to adhere to standards of tradition and morality, in traditional narratives they gossiped, and in beliefs, customs and rituals they 'played around', i.e. they were frightened, intimidated, horrified and terrified, imitated in song refrains, and incarnated as otherworldly beings in scary masks, in order to, as is typical of the trickster phenomenon, supposedly take over the influx of inhumane forces by means of a process of destruction, to discharge the accumulated negative energy, to embody supposedly unacceptable and therefore usually undemonstrated emotions and feelings, and to create or maintain the desired order and stability in the community and society.